

De logica van het landschap

Opstellen over archeologie,
ecologie en geschiedenis

De logica van het landschap
Opstellen over archeologie, ecologie en geschiedenis

DE LOGICA VAN HET LANDSCHAP

Opstellen over archeologie, ecologie en geschiedenis

Liber amicorum aangeboden aan Prof.Dr. Bert J. Groenewoudt
bij gelegenheid van zijn afscheid als senior onderzoeker landschapsarcheologie
bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

REDACTIE

Rowin van Lanen
Jan van Doesburg
Henk Baas
Jaap Evert Abrahamse
Jos Stöver

EINDREDACTIE

Sonja Barends

Hilversum
Verloren
2024

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de
Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Afbeelding op het omslag:
Junner Koeland langs de Overijsselse Vecht (foto: erfgoedfoto.nl | r.j. stöver).

© 2024 Rowin van Lanen (red.)
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 978 94 6455 125 9

Omslagontwerp & Opmaak Rombus Hilversum
Druk Wilco Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Bert is gewoon Bert ROWIN VAN LANEN, JAN VAN DOESBURG, HENK BAAS, JAAP EVERT ABRAHAMSE EN JOS STÖVER	9
Groene wouden langs Nederlands grootste kleine rivier. Subfossiele eiken en de ontwikkeling van de Overijsselse Vecht JOS BAZELMANS, ESTHER JANSMA EN HARM JAN PIERIK	15
Op zoek naar het Groene Woud. Hoe kansrijk zijn 'kansrijke gebieden' voor het voorkomen van autochtone bomen en struiken? OTTO BRINKKEMPER, SEPPE DE MITS, MENNE KOSIAN, ROWIN VAN LANEN EN DIAN JANSEN	33
Romeinse houtskoolmeilers als laatste getuigen van een verdwenen bos uit Zuidwest-Vlaanderen KOEN DEFORCE	43
De waternaam laak/leek in Groningerland HENNY GROENENDIJK	51
Koud hout wordt oud hout. Gedachten over de relatie tussen seizoenaliteit van houtkap en houtkwaliteit in de achttiende-eeuwse scheepsbouw MENNE KOSIAN	65
De plaats van het landschap in het werk van Bert Groenewoudt. Doorbomen over oude wortels JOHANNES MUSCH	75
Bewegen de bossen ook in de toekomst? EDWIN RAAP	83
Groenewoud(t), een veen- of bos-toponiem? JEROEN ZOMER	95

Dynamisch erfgoed. Over de bescherming van een telkens veranderend cultuurlandschap HENK BAAS	107
Mens en hoogveen. Reflecties van een landschapsarcheoloog ROY VAN BEEK	121
Wat was de bevolkingsdichtheid in Romeins Zuid-Nederland? HENK A. HIDDINK	137
Met de hand in het offerblok. Het einde van de vroegmiddeleeuwse cultusplaats Hezingen-Springendal JAN-WILLEM DE KORT	153
Van stip tot landschap. Gedachten over het landschapsgebruik van jager-verzamelaars in het Mesolithicum HANS PEETERS	163
Variatie in dekzandvormen in de Nederlandse zandlandschappen HARM JAN PIERIK, CORNELIS KASSE, ROWIN VAN LANEN EN VERA SMITS	179
Stenen artefacten en zeevakjes langs de Limburgse Maas. Het onderzoek van mesolithische vindplaatsen in een holocene rivierdalvlakte EELCO RENSINK	197
An de bats! Sporen van laatmiddeleeuwse en nieuwtijdse grondverbetering, -bewerking en -verdeling op enkele Twentse essen HUUB SCHOLTE LUBBERINK	215
De drie gedaanten van West-Veluwse wildforstersgoederen PETER A.C. SCHUT	229
De kogelpot in oostelijk Nederland: op zoek naar een regionale identiteit ARNO VERHOEVEN	245
Bouwen aan vernieuwing. Het transitieproces van nieuwe bouwmaterialen ontleed op basis van historisch onderzoek JEROEN BOUWMEESTER EN GERRIT JAN GROENEWOUDT	259
De voedingsmiddelenbehoefte van een zestiende-eeuwse stad: van calorieën, kilo's en liters naar karrenvrachten, scheepsladingen en kuddes HENK VAN HAASTER	273

‘Slotheuvel bij Bronkhorst’. Te waardenen natuurinclusief cultureel erfgoed aan de IJssel ROBERT M. VAN HEERINGEN	291
Het landschap heeft de tijd. ‘Temporaliteit’ en de stapsgewijze introductie van de klokkentijd op het Drentse platteland JAN KOLEN	307
Groninger kloostergoed in Drenthe. Overzicht, ligging en economische betekenis JEROEN BENDERS EN THEO SPEK	319
Op zoek naar Gekke Jenne. Archeologisch en historisch onderzoek naar de katerstede <i>Op de Haar</i> BART VERMEULEN EN EMILE MITTENDORFF	343
‘Roomsche samenzwering’: de katholieke emancipatie in het Nederlandse landschap. Enkele verkennende observaties over de kerkbouw 1850-1950 ROWIN VAN LANEN EN JAAP EVERT ABRAHAMSE	355
Van koppen op schotels naar kop-en-schotels. De rol en betekenis van Oranjekeramiek door de eeuwen heen JAN VAN DOESBURG	365
De relieken van de Sint-Walburgiskerk te Zutphen en in het bijzonder die van Sint Justus MICHEL GROOTHEDDE	377
Een Jacobsschelp voor Bert ELLEN VREENEGOOR EN ROEL LAUWERIER	391
Leeuwen uit Loon: een onbekende Karolingische schatvondst uit Drenthe WIJNAND A.B. VAN DER SANDEN	405
Kachels voor kapelaans. De bouw van een ‘warmhuis’ tegen de Sint-Salvatorkerk in Utrecht (1529-1530) JOS STÖVER	419
Lijst van publicaties van Bert Groenewoudt	431
Over de auteurs	441

Afbeelding 1 Bert Groenewoudt met de RCE op bezoek bij de collega's van English Heritage in 2010.

BERT IS GEWOON BERT

ROWIN VAN LANEN, JAN VAN DOESBURG, HENK BAAS, JAAP EVERT ABRAHAMSE EN
JOS STÖVER

Berend Jan Groenewoudt werd op 2 september 1957 geboren in het pittoreske dorp Holten in Overijssel. Als kind was hij graag buiten. Daar hield hij zich bezig met struinen in de natuur en het zoeken van ‘steentjes’ op de Sallandse Heuvelrug. En nog steeds zijn dat twee voorname pijlers in zijn werkzame en deels ook privéleven. Zo gaat hij samen met zoon Gerrit Jan met enige regelmaat op pad om in beekdalen, waar in het kader van natuurontwikkeling nieuwe meanders zijn uitgegraven, ‘steentjes’ en andere archeologische vondsten te verzamelen. Of op de Tweede Maasvlakte te speuren naar fossiele boten van mammoeten, holenberen, oerossen en wolharige neushoorns. Een bezoek aan de Engelse Jurassic Coast staat nog steeds op hun verlanglijstje. Tot op heden hebben ze zich voor wat betreft fossielen moeten behelpen met de groeve van Winterswijk.

Bert wordt gedreven door een onmetelijke nieuwsgierigheid naar de wereld om hem heen. Hij wil weten hoe landschappen in elkaar zitten, hoe mensen er in het verleden hun weg vonden en hoe landschap en mens elkaar door de tijd hebben beïnvloed. Die nieuwsgierigheid gaat ver terug. Na afloop van de middelbare school kon hij al moeilijk kiezen tussen een studie op het gebied van de natuur óf een studie op het gebied van de archeologie. In zijn vrije tijd hield hij zich bezig met archeologie. Hij zocht als amateurarcheoloog al akkers en wegcunetten af en deed verslag van zijn bevindingen in Westerheem. Daarbij kwam hij al snel in contact met provinciaal archeoloog Ad Verlinde, met wie hij een bijzondere band opbouwde. Uiteindelijk won de archeologie het van de natuur, na een omweg via het bibliotheekwezen. Bert ging betrekkelijk laat archeologie studeren aan de Universiteit van Amsterdam (1984-1989). Hij nam als amateurarcheoloog veel kennis en kunde mee, wat hem onderscheidde van veel van zijn jaargenoten. Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan. Ook in zijn studie richtte hij zich op de wisselwerking tussen natuur en cultuur en schreef zijn doctoraalscriptie niet geheel toevallig over de verbinding van archeologische monumentenzorg en natuurbeheer. Dit werkte hij met Evert van Ginkel vervolgens in 1990 om tot een publicatie voor natuur- en landschapsbeheerders.

Zijn liefde voor de natuur leidde ook naar de liefde van zijn leven, Louise van Gaans. Ze leerden elkaar kennen in juni 1981 tijdens een IVN (Instituut voor Natuurbeschermingseducatie) zomerkamp in het Aamsveen. Bert was daar aanwezig als deelnemer en Louise was als kok onderdeel van de groepsleiding. Met haar maakte hij verschillende lange reizen, zowel naar verre oorden als dichterbij huis. Ze kregen vier kinderen, drie dochters en een zoon. Bert is een echte familieman en de komst van twee kleinkinderen heeft dit nog sterker gemaakt.

Afbeelding 2 Veldwerk in Twente. Jan van Doesburg zet de boor, Bert Groenewoudt zag dat het goed was (2018).

In 1988 schreef hij in een RAAP-rapport over de samenhang tussen bodem, landschap en prehistorische bewoning van het natuurgebied De Borkeld bij Markelo. Dit kan beschouwd worden als de eerste echt wetenschappelijke bijdrage van zijn hand. Later volgden talloze andere artikelen, rapporten en boeken (zie de publicatielijst achter in deze bundel). Het is een imposante lijst. De meeste zijn van zijn hand, maar er zijn ook verschillende coproducties met collega's of vakgenoten. Opvallend is dat hij de laatste jaren heel veel Engelstalige papers publiceert in wetenschappelijke tijdschriften. Maar daarnaast bleef hij ook schrijven voor meer populaire tijdschriften, om zoveel mogelijk lezers te bereiken. Sommige publicaties hebben een intrigerende of opvallende titel, zoals de artikelen *Niet de speld maar de hooiberg* en *Ziende blind*, beide uit 2020. Deze titels kunnen je op het verkeerde been zetten, maar zijn vooral bedoeld om te prikkelen en tot nadenken aan te zetten. Pas bij het lezen van de ondertitels wordt duidelijk waar deze artikelen over gaan: de eerste kijkt met een kritische blik naar archeologische uitspraken over de opslag van plantaardig voedsel en de tweede handelt over Hessens-Schortens aardewerk en de mistige Vroege Middeleeuwen in oostelijk Nederland.

Bert kwam per 1 januari 1994 in tijdelijke dienst bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in Amersfoort. Daarvoor (vanaf mei 1991) werkte hij al

voor de aan de ROB gelieerde Joan Wilms Stichting. Hij promoveerde in 1994 op het proefschrift *Prospectie, waardering en selectie van archeologische vindplaatsen. Een beleidsgerichte verkenning van middelen en mogelijkheden*. De dissertatie werd bekroond met de W.A. van Es prijs. Het was een baanbrekende studie op het gebied van archeologische prospectie en de waardering van archeologische vindplaatsen. Het landschap speelt hierin een belangrijke rol, net als in zijn latere werk. Het onderzoek kreeg een belangrijke plaats in de Archeologische Monumenten Cyclus en werd een van de belangrijkste fundamenten van de KNA-prospectie- en waarderingssystematiek. Veel wat Bert destijds schreef, is nog steeds actueel.

In de loop van de jaren verdiepte en verbreedde zijn kennis zich steeds verder, toen hij de leider en drijvende creatieve kracht werd achter tal van nationale en internationale onderzoeksnetwerken op het terrein van de archeologie, erfgoedzorg, landschapsgeschiedenis en het natuur-en landschapsbeheer. We noemen

er hier een paar: RURALIA (The Jean-Marie Pesez Conferences on Medieval Rural Archaeology), LAC (International Landscape Archaeology Conference) en PECSRL (The Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape). Verder is hij lid van de *Nature*-adviesraad van IALA (International Association of Landscape Archaeology) en Het Cultuurfonds dat sinds enige tijd niet meer de naam van Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Bernhard mag dragen. Binnen de Rijksdienst was hij projectleider van onder andere het Essenproject, project Oogst voor Malta, project Landschapsbiografie Nationale Parken en de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie.

Hij begeleidde in de loop van ruim dertig jaar verschillende studenten en stagiairs, promovendi in Utrecht en Wageningen en hield talrijke gastcolleges op de universiteiten van Groningen, Utrecht, Amsterdam, Gent, the International Graduate School van de Brandenburgische Technische Universiteit (BTU) Cottbus, Charles Universiteit Praag, Universiteit van Luxemburg, Saxion Hogeschool in Deventer en Van Hall-Larenstein Hogeschool. Daarnaast vervulde hij diverse nevenfuncties op het snijvlak van wetenschap en praktijk. Naast zijn werk in de erfgoedadvieskamer Rijssen-Holten en langjarig lidmaatschap van het Sint-Caeciliakoor van de Broederenkerk in Deventer hielp hij jarenlang bij de bouw van de houtstapel voor het Paasvuur in Holterbroek, dat, hoe kan het ook anders, steevast

Afbeelding 3 Landschapscontactdag Vlaanderen 2016.

Afbeelding 4 Bert Groenewoudt, tijdens werkbezoek English Heritage in 2010.

één van de fraaiste Paasvuren van West-Europa is. Ook het *Noaberschap* neemt hij uitermate serieus. Buren en omwonenden kunnen altijd een beroep op hem doen. Hij is daarmee een kind van zijn streek: een echte Sallander of moeten we zeggen Oud-Saks?

Als gelovig mens en fervent wandelaar heeft hij samen met Louise meerdere keren verschillende trajecten van de *Camino de Compostela* – en andere pelgrimsroutes – gelopen. Over het zielenheil van Bert hoeven we ons geen zorgen te maken! Maar Bert zou Bert niet zijn als hij niet ook over dit onderwerp fraaie stukken had geschreven. Hij is (dus) ook lid van de Camino Academie en geeft lezingen over dit onderwerp.

Hoofdpijler van het werk van Bert is zijn interdisciplinaire aanpak. Hij kijkt graag buiten de grenzen van zijn vakgebied of *out of the box*, zoals dat door liefhebbers van *new-speak*, waaronder Bert zelf, wordt genoemd. Hij stimuleert en inspireert daarbij anderen om ook op deze manier wetenschap te bedrijven. Hij werkt daarbij altijd vanuit de empirie, *evidence-based*, en niet, zoals de Amsterdamse archeologische school lange tijd dicteerde, vanuit theorieën en hypothesen. Hij heeft daarbij de *big data*-benadering omarmd, waarmee hij door de samenwerking met collega Rowin van Lanen in aanraking kwam. Bert werkt graag op verschillende schaalniveaus, van groot naar klein en omgekeerd. Altijd op zoek naar lange lijnen in de tijd en verbanden tussen op het eerste gezicht misschien los-

Afbeelding 5 Bert Groenewoudt, tijdens werkbezoek English Heritage in 2010.

staande fenomenen. Hij is daardoor steeds in beweging, iets dat ook voor het landschap geldt. ‘Het’ landschap bestaat niet, maar is altijd in verandering. Deze basishouding kwam ook duidelijk tot uitdrukking in de oratie *Landschap natuurlijk* die Bert op 9 februari 2024 in aula van het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit Groningen uitsprak. Daaruit blijkt dat Bert is opgeschoven van *hardcore* archeologie in de richting van de landschapsecologie, met een duidelijke gerichtheid op de toepasbaarheid van cultuurhistorische én ecologische kennis in actuele maatschappelijke opgaven. Bert is niet alleen een zeer productieve en degelijke onderzoeker, maar daarnaast over het algemeen een sympathiek en aimabel mens. Maar vooral is Bert *Bert*, zoals Theo Spek het zo treffend wist uit te drukken in de laudatio die hij uitsprak na de oratie in Groningen.

Afbeelding 6 Kennisuitwisseling rond Bossenstrategie met collega's van Staatsbosbeheer, met Henk Baas (Nunspeet, 2022).

Afbeelding 7 Excursie naar Marken met Afdeling Landschap Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2022.

Het kostte de redactie dan ook weinig moeite om auteurs te vinden voor dit boek. We zijn uitgegaan van mensen met wie Bert iets had en/of omgekeerd. Geprobeerd is om schrijvers aan te trekken uit een zo breed mogelijke geleding en verschillende fasen van Berts werkzame leven. Daarbij hebben we gevraagd om onderwerpen te kiezen die Bert na aan het hart liggen. Dat zijn er vele, niet alleen op het gebied van archeologie en landschappen, maar allerlei zaken die als rode draden door zijn leven zijn gevlochten, zoals zijn betrokkenheid bij de Heilige Moederkerk en zijn liefde voor Ons Koningshuis. Dat heeft een rijke en gevarieerde verzameling artikelen opgeleverd die een mooie reflectie zijn van Berts veelzijdigheid. Wij hopen dat Bert ingenomen is met deze bundel en dat ook anderen er inspiratie in kunnen vinden. Daarmee volgen we het pad dat Bert ons met zijn publicaties heeft gewezen.

GROENE Wouden langs Nederlands Grootste Kleine Rivier

Subfossiele eiken en de ontwikkeling van de Overijsselse Vecht

JOS BAZELMANS, ESTHER JANSMA EN HARM JAN PIERIK

Maandag 31 augustus 2020, een appje van Bert Groenewoudt aan de eerste auteur: Er zijn oude eiken gevonden bij het weer opengraven van een oude bedding van de Overijsselse Vecht (afbeelding 1). De vondstmelding vormt het begin van een meerdaags veldonderzoek bij Stegeren (gemeente Ommen) en Rheeze (gemeente Hardenberg) dat uitmondt in de bemonstering en datering van een groot aantal subfossiele eiken (river oaks) van verschillende vindplaatsen.¹ De analyse van deze eiken, en een oudere vondst uit Mariëenberg, staat centraal in deze bijdrage.² Ons artikel is bedoeld als dank voor Berts vondstmelding, maar ook als eerbetoon aan zijn jarenlange onderzoek naar de vervlechting van de invloeden van natuur en mens in de Nederlandse landschaps- en bosgeschiedenis.³

DE OVERIJSSELSE VECHT EN HET VECHTDAL

Bert doet zijn melding omdat hij weet dat de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) actief op zoek is naar dergelijke vondstcomplexen, omdat ze van belang zijn voor dendrochronologische, paleogeografische, landschapsecologische, boshistorische en hydrologisch-klimatologische analyses.⁴ Zijn oplettendheid leidt uiteindelijk tot de bemonstering van iets meer dan honderd eiken (n=102) op een zestal vindplaatsen.⁵ Ze blijken te stammen uit een periode die bijna 5500 jaar beslaat (van circa 4500 voor Chr. tot 800 na Chr.) en veel te zeggen over de holocene dynamiek van de Overijsselse Vecht.

DE ONTWIKKELING VAN DE OVERIJSSELSE VECHT

De Overijsselse Vecht, de grootste van de kleine rivieren van Nederland, met een totale lengte van 167 kilometer (waarvan 60 kilometer in Nederland) is van oudsher een regenrivier die een deel van het Duitse Munsterland en Twente afwatert.⁶ Het huidige dal van

1 De term *river oaks* of riviereiken wordt hier gebruikt ter onderscheiding van *bog oaks* of veeneiken (eiken die in het veen hebben gegroeid en bewaard zijn gebleven).

2 Jansma & Spoor-Hanraets 2011.

3 Groenewoudt et al. 2022.

4 Voor dendrochronologische analyses: zie Jansma 1995 en Jansma 2006, voor paleogeografische: Bazelmans et al. 2022; voor landschapsecologische: Bazelmans et al. 2021 en hydrologisch-klimatologische: Bazelmans & Jansma 2022.

5 Twee niet te dateren essen van Stegeren-Karshoek blijven hier buiten beschouwing.

6 Neefjes et al. 2011.

Fossiele eiken, veen- of bostoponiemen, Romeinse houtskoolmeilers, wildforstersgoederen, kogelpotten, relieken en bescherming van het landschap: in *De logica van het landschap* geven 31 artikelen samen een beeld van het brede werkterrein van de archeologie en landschapsgeschiedenis. De auteurs zijn archeologen of onderzoekers uit aanpalende vakgebieden. Ze schrijven over de archeologie van Oost-Nederland en Limburg, over bossen en bosgeschiedenis, veengebieden en zandlandschappen, maar ook over onderwerpen als de voedingsmiddelenbehoefte, bevolkingsdichtheid, Oranjekeramiek en kerkarchitectuur.

De logica van het landschap is een zeer gevarieerd en rijk geïllustreerd boek voor iedereen die geïnteresseerd is in de archeologie en geschiedenis van het landschap. Het boek is aangeboden aan landschapsarcheoloog en hoogleraar Ecologische Landschapsgeschiedenis Bert Groenewoudt bij zijn afscheid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bert Groenewoudt heeft veel collega-onderzoekers geïnspireerd en gemotiveerd. Bevriende onderzoekers hebben dit liber amicorum voor hem samengesteld. De rijke variatie aan onderwerpen reflecteert zijn brede interesse en uitgebreide oeuvre. De grote hoeveelheid bijdragen en de variatie in onderwerpen zijn te beschouwen als resultaten van zijn werkzame leven bij de RCE in dienst van de archeologie en het landschap.

